

20. Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne. – Lwów: Skład Główny w Księgarni Gubrynowicz i syn, 1936. – 374 s.
21. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1929. – 356 s.
22. Konopczyński Wł. Dzieje Polski Nowożytnej. – T. 1. – Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. – 438 s.

Аннотация. *Гриневиц Т.Б. Генезис и становление украинского казачества в дискуссиях польских историков межвоенного периода.* В статье проанализированы взгляды польских историков межвоенного периода на проблемы происхождения украинских казаков. Исследовано ход дискуссии между польскими историками относительно взглядов на проблематику казачества в истории Польши.

Ключевые слова: польская историография, украинское казачество, колонизация, Дикое поле

Summary. *Grynevich T.B. Genesis and Formation of Ukrainian Cossacks in the Discussions of Polish Historians in the Period between the Two Wars.* In article views of the Polish historians of interwar period on problems of Ukrainian Cossacks origin. The course of the discussion between the Polish historians concerning new views at problems of the Cossacks in Polish history is investigated.

Key words: Polish historiography, Ukrainian Cossacks, colonization, Dyke Pole

Надійшла до редакції 18.03.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(477)“1941/1945”–453.6

Г.М. Голиш, Л.Г. Голиш

СТАНОВИЩЕ НЕПОВНОЛІТНИХ УКРАЇНЦІВ У ПЕРІОД ВІЙНИ СРСР З НІМЕЧЧИНОЮ 1941–1945 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено аналізу джерельної бази проблеми становища дітей і підлітків України воєнної доби. Охарактеризовано джерела різних типів, видів і походження, дано оцінку їхньої репрезентативності.

Ключові слова: джерелознавчий аспект дослідження, типи, види, походження джерел, неповнолітні українці, Друга світова війна

У колі проблем, пов'язаних з історією Другої світової війни, чільне місце належить питанням становища неповнолітніх українців. З огляду на очевидний початковий стан наукової розробки цієї гносеологічно і суспільно перспективної теми значної актуальності набуває її джерелознавчий аспект. Так уже трапилося, що до означеної проблеми фрагментарно зверталися лише автори цієї статті [1, 2]. Зважаючи на таку обставину, метою пропонованої розвідки є побіжний аналіз джерельної бази дослідження становища дітей і підлітків України періоду німецько-радянської війни. Географічні межі розвідки обмежені джерелами, що стосуються 10 областей Наддніпрянської та Східної України.

Джерельна база проблеми репрезентована різноплановими за змістом і характером текстуальними джерелами як колективного, так і особового походження. Це комплекс архівних і друкованих документів воєнних років, а також матеріалів тогочасної періодики, мемуарної літератури, даних “усної історії”. Особливістю опрацювання джерел з означеної теми є значні труднощі в пошуку потрібної інформації. Адже в документах, пресі та мемуарній літературі свідчення про дітей і підлітків воєнної пори переважно не є самодостатніми й подаються лише в контексті інших подій. Тому в роботі з джерелами доводиться вдаватися до вкрай трудомістких методів виявлення потрібних даних на основі копіткої роботи із загальновійськовим масивом різнопланових документів і свідчень.

Найзмістовніша й найдостовірніша інформація, що дає змогу реконструювати становище неповнолітніх українців періоду війни з нацизмом, знаходиться в центральних архівах – Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Відкладені в цих сховищах архівні джерела можна умовно поділити на дві групи. До першої належать документи радянських законодавчих і розпорядчо-виконавчих органів, партійних і комсомольських структур як у центрі, так і на місцях, що дають уявлення про основні напрямки партійно-державної політики в галузі охорони дитинства та містять фактичні дані про соціальне становище неповнолітніх в умовах війни. Зокрема, у ЦДАВО України серед справ фонду Р–2 “Управління справами Ради Народних Комісарів” можна віднайти матеріали засідань РНК із питань вироблення основних засад державної політики щодо неповнолітніх громадян, про стан боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, розгортання мережі й дислокацію дитячих установ на початковому етапі відбудовного періоду, а також довідки, відомості, листування між різними відомствами [3], протоколи засідань з питань девіантної поведінки підлітків [4], дані про евакуацію дитбудинків [5].

Фонд Р–582 “Статистичне управління УРСР” містить статистичні дані про склад учнів загальноосвітніх шкіл усіх ступенів [6], зведений облік дітей і підлітків, які підлягали шкільному навчанню [7, 8], а також звіти про роботу будинків інвалідів для дітей [9].

У фонді 166 Наркомату освіти УРСР зберігаються оригінали постанов РНК із питань дитячої і підліткової освіти та різноманітні робочі документи: доповідні записки Наркомату освіти про діяльність загальноосвітніх шкіл [10], звіти про організацію роботи дошкільних установ [11], дані про заходи регіональних відділів освіти з допомоги знедоленим дітям [12].

Значний масив документів, які надають цінну інформацію з проблеми, знаходиться в фонді 342 “Наркомат охорони здоров’я УРСР”. Тут, зокрема, є первісні варіанти постанов, інструкцій, правил і розпоряджень з питань шкільної санітарії [13], статистичні дані про роботу дитячих установ Наркомздоров’я України: будинків матері і дитини [14, 15], будинків дитини, дитячих лікарень [16], дитячих ясел [17]. У цьому ж фонді є довідки про санітарний стан шкіл, дитячих позашкільних закладів, установ підліткової професійної освіти [18], результати санітарного нагляду за побутом робітників-підлітків [19], плани роботи і звіти органів санітарного контролю про перебіг оздоровлення дітей [20, 21], дані про поширення хвороб серед неповнолітніх та охорону їхнього здоров’я [22].

Досить цінні відомості про побутові умови життя дітей-інвалідів, роботу дитячих закладів спеціального типу для такої соціальної категорії, заходи центральних і місцевих органів влади з соціального захисту знедолених дітей можна почерпнути з документів фонду Р–348 Наркомату соціального забезпечення УРСР [23–26].

У фондах ЦДАГО України зібрані документи центральних партійних і комсомольських органів, де вдалося виявити інформацію про роботу цих структур з охорони дитинства, а переважно – з питань участі неповнолітніх громадян у радянських патріотичних акціях, різноманітних формах антинацистської боротьби. Так, фонд 1 “Центральний комітет Компартії України. Відділ шкіл. Особливий сектор – таємна частина” містить дані про підсумки 1943/1944 навчального року, відомості про дитяче працевикористання [27], встановлення опіки над дітьми-сиротами, напрямки політики з соціального захисту дітей [28]. Тут виявлена інформація про неповнолітніх партизанів і підпільників, участь юних громадян у патріотичних рухах, дані про відновлення роботи піонерських організацій і шефство над ними з боку комсомольських структур [29].

Особливо великий масив документів, придатний хоча б для фрагментарного використання з означеної проблеми, знаходиться у фонді 7 “Ленінська Комуністична спілка молоді України. Центральний комітет. Особливий сектор – спецгрупа ЦК ЛКСМУ. Відділ шкіл”. Тут, зокрема, можна дізнатися про відновлення роботи дитячих установ, комсомольське шефство над ними. Основну ж частку інформативного потенціалу цього фонду становлять матеріали про участь молоді, зокрема й неповнолітніх, у антинацистському русі Опору. Це оригінали постанов бюро ЦК ЛКСМУ і обкомів комсомолу та різноманітні матеріали до них: інформації, доповідні записки, звіти обкомів комсомолу з додатками до них про роботу комсомольських і піонерських організацій у роки війни [30–35]; колекція документів комсомольсько-молодіжного підпілля [36–39]; донесення командування партизанських загонів і з’єднань про бойову діяльність у тилу ворога, списки особового складу партизан, характеристики на юних месників, які були представлені до нагород [40] тощо.

Списковий склад неповнолітніх партизан, дані про характер їхньої бойової роботи та особливості побуту у збройних формуваннях Опору, матеріали про представлення юних героїв до

нагород шляхом вибіркового аналізу вдалося виявити у Ф. 261 “Партизанське з’єднання “Рудого” [41] та Ф. 77 “Київське партизанське з’єднання ім. Хрущова” [42]. Подібну інформацію почерпнуто також з Ф. 5111 Радіотелеграфного агентства України – РАТАУ при Раді міністрів УРСР [43] та Ф. 4620 “Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни” [44], які зберігаються у ЦДАВО України.

Даючи загальну оцінку документам радянського походження, підкреслимо, що вони занадто ідеологічно зашорені й тому вимагають надзвичайно прискіпливого аналізу та критичного ставлення. Чимало з них містять неточності, різночитання, перебільшення, а то й відверті фальсифікації. Зокрема, партійно-комсомольські структури та радянські органи намагалися всіляко прикрашувати дійсний стан речей, а з метою ілюстрації тези про всенародний характер боротьби з нацистами та великий розмах патріотичних рухів вони вдавалися до тривіальних приписок. Діяльність багатьох юнацьких і підліткових суб’єктів руху Опору, які фігурували у первинній звітності, не знайшла підтвердження в документах за результатами перевірок спеціальних комісій. Окремі факти патріотичної діяльності юних громадян уже в тогочасних документах стали об’єктами міфологізації. Значною неточністю та очевидною суперечливістю відзначаються й чимало наведених у архівних справах статистичних даних.

Наступну групу документів центральних архівів становлять матеріали як німецького, так і радянського походження, які характеризують становище неповнолітніх українців на окупованих територіях, тяжкі наслідки господарювання нацистів в Україні. Справи такого змісту зберігаються переважно у ЦДАВО України. Так, у Ф. 3676 “Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга” містяться документи українською та німецькою мовами, в яких йдеться про окупаційну політику в цілому та про особливості організації дитячої освіти і виховання на окупованих територіях зокрема [45].

Основний масив документів цієї групи перебуває у фонді 4620 “Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни”. Тут є накази і розпорядження окупаційної влади [46], інформація про масові розправи над цивільним населенням [47, 48]. Особливу інформативну цінність становлять оригінали актів надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів нацистів [49–51], спогади і свідчення очевидців про розправи нацистів з цивільним населенням [52].

Хоча автентичність цієї групи документів не викликає ніяких сумнівів, однак встановлення достовірності окремих наведених у них даних потребує перевірки на основі порівняльно-комплексного аналізу. Зокрема, у документах німецького походження часом простежуємо недостатньо глибоке знання місцевих особливостей окупованих територій, а відтак і подача неповної чи навіть не зовсім достовірної інформації. Радянські ж документи схильні неправомірно відносити всі без винятку втрати і збитки в період війни лише на рахунок нацистських окупантів, ігноруючи інші чинники трагедії.

Досить цінну і специфічну інформацію почерпнуто нами з доступних фондів архівосховищ правоохоронних органів. На відміну від документів партійно-радянських структур, що характеризуються очевидною тенденційністю, у матеріалах цих архівів більшою мірою присутній критичний струм і адекватніше відображення реального стану справ. Це, насамперед, пов’язано з їхнім специфічним режимом закритості, недоступності для широкого загалу.

Так, у Державному архіві СБУ України у фонді 9 “Нормативно-розпорядчі документи органів державної безпеки УРСР” відкладені документи про результати перевірки стану роботи дитячих кімнат міліції в містах Києві та Харкові. У цих матеріалах знаходимо свідчення суттєвих недоліків у діяльності цих установ, епізодичного характеру їхніх зв’язків з громадськістю. На особливу увагу заслуговують дані про девіантну поведінку дітей, позбавлених батьківського піклування. У справах названого фонду подана й схема прийому дітей у дитбудинки НКВС УРСР [53–55].

Чимало фактичного матеріалу з “дитячої” теми, виявлено у фондах ДА МВС України. Тут є справи, які містять детальну інформацію з питань роботи дитприймальників-розподільників, дитячих кімнат міліції тощо [56–65].

У Ф. 46 зберігається колекція наказів по НКВС (МВС) УРСР, де можна знайти змістовні матеріали про контингент та умови утримання неповнолітніх правопорушників, проведення навчально-виховної роботи у дитячих трудових і трудово-виховних колоніях [66–76].

Матеріали центральних архівів органічно доповнюють і конкретизують документи регіональних архівних зібрань. У них виявлені джерела різного походження, змісту і характеру, які загалом класифікуються за поданою вище схемою.

Значно поглиблюють відомості про політику нацистів на окупованих територіях Київщини, зокрема щодо неповнолітніх громадян, документи держархіву Київської області. Фонд Р–2356 “Київська міська управа” містить розпорядження і відозви голови м. Києва, що стосуються неповнолітнього населення [77], інструкції щодо навчання юних українців та їхнього працевикористання [78], інформації відділу культури й освіти магістрату [79], звіти загальноосвітніх шкіл про їхню роботу [80], акти КРУ та шкільної інспекції [81]. Справи фонду Р–2198 “Таращанський гебітскомісаріат Київської області” надають інформацію про участь дітей у сільгоспроботах і про стан їхнього шкільного навчання [82].

У фонді Р–2360 Подільської районної управи знаходяться матеріали з питань професійної освіти підлітків [83, 84] і влаштування дітей-сиріт [85]. Матеріали Ф. Р–2362 “Куренівська районна управа” настановлює на певні узагальнення щодо способів маніпулювання суспільною свідомістю неповнолітніх, до яких вдавалася окупаційна влада [86]. На окрему увагу заслуговують документи започаткованого у 1942 р. професором О. Оглобліним “Музею-архіву переходової доби”, які містять різноманітну інформацію про окупаційну добу і зовсім недавно стали доступними дослідникам [87].

Багато автентичних джерел із теми зберігають і фонди Харківського обласного архіву. Зокрема, у Ф. Р–4695 “Харківський обласний відділ народної освіти” знаходяться директиви радянських владних структур з питань охорони дитинства, доповідні записки, звіти, плани місцевих органів виконавчої влади [88, 89]. Фонди Р–4685 “Ленінський відділ освіти м. Харкова”, Р–4683 “Комінтернівський відділ народної освіти м. Харкова”, Р–4677 “Краснозаводський відділ народної освіти м. Харкова” та Р–4682 “Сталінський відділ освіти м. Харкова” містять справи із річними звітами шкіл про їх роботу на початковому етапі відбудовного періоду [90–93], а відтак інформують і про становище дітей/підлітків.

У фонді Р–3858 Харківського виконкому обласної Ради депутатів трудящих виявлено документи, які стосуються перебігу евакуації неповнолітніх [94]. Дані з Дергачівського району про кількість неповнолітніх жертв депортацій віднайдено у фонді Р–4190 “Виконавчий комітет Дергачівської районної ради депутатів трудящих” [95].

Значно розширюють емпіричну базу дослідження проблеми документи державного архіву Дніпропетровської області. Цінну інформацію про становище дітей і підлітків за окупації краю можна почерпнути, зокрема, із справ фонду Р–2280 “Дніпропетровська міська управа” [96, 97]. Важливі дані про малолітні жертви нацизму виявлено у Ф. Р–2427 “Дніпропетровська обласна комісія по врахуванню збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками та їх посібниками” [98, 99] та у Ф. 2480 “Криворізький сільський район м. Кривий Ріг. Адміністративно-правовий відділ” [100].

У фонді П–19 “Дніпропетровський обком КП(б)У. Відділ шкіл” виявлено постанови, доповідні записки, довідки партійних, радянських і комсомольських органів, громадських організацій про становище учнівської молоді, роботу дитбудинків [101, 102], інформацію про дислокацію та особовий склад підпільних організацій і партизанських формувань [103, 104].

У фонді П–22 “Дніпропетровський обком ЛКСМ України. Відділ шкіл і піонерів” досліджено довідки міськомів і райкомів ЛКСМУ про комсомольську та піонерську роботу [105], статзвіти, доповідні записки та інформації з цих питань [106], а у Ф. Р–5163 “Виконавчий комітет Кіровської райради депутатів трудящих м. Дніпропетровська. Загальний відділ” – протоколи засідань виконкому з питань улаштування побуту постраждалих дітей [107].

Чимало цінних документів, фрагменти яких містять інформацію з проблеми становища дітей війни, знаходяться у фондах Полтавського облдержархіву. Конкретизують провідні вектори окупаційної політики щодо неповнолітніх документи, які відкладалися, зокрема, у Ф. 2684 “Яхницький дитбудинок Лохвицького р-ну” [108] та у Ф. Р–2298 “Полтавська 12-та початкова школа м. Полтави” [109, 110]. Досить багатий на різноманітні справи з питань діяльності радянських органів у сфері охорони дитинства, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю, роботи дитячих установ Ф. Р–4085 “Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих” [111–115].

Фрагментарні дані про неповнолітніх учасників руху Опору можна почерпнути із фонду П–105 “Колекція документів по партійному і комсомольському підпіллю, інших формах антифашистського руху Опору” [116, 117]. Різноманітну інформацію про становище неповнолітніх громадян виявлено і на основі вибіркового опрацювання справ Ф. П–82 “Полтавський обком ЛКСМ України.” [118–120].

Певну інформацію з проблеми становища неповнолітніх українців у воєнний період надають і матеріали Черкаського обласного архіву. Так, у фонді П–4619 “Черкаський обком КП(б)У” вдалося виявити дані про характер бойової та нелегальної роботи, життя й побут юних партизан і підпільників [121–127]. Подібну інформацію знайдено і у Ф. Р–4313 “Виконавчий комітет Черкаської обласної ради депутатів трудящих” [128], Ф. Р–4468 “Черкаський обласний комітет ЛКСМ України” [129], а також у Ф. П–1132 “Монастирищенський райком КПУ” [130]. Доповнюють інформацію про антилюдський характер нацистського “нового порядку” історичні довідки, спогади, протоколи діяльності спеціальних комісій, свідчення очевидців подій, які відкладені у фондах Р–534 “Колекція. Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників у м. Черкаси і Черкаському районі” [131–134] та Р–800 “Виконавчий комітет Суботівської сільської ради депутатів трудящих Чигиринського району Кіровоградської області” [135], де знаходиться різноманітна інформація про жорстокість нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях.

Важливе місце у джерельній базі вивчення проблеми становища неповнолітніх українців у воєнні роки займають опубліковані документи. Переважну частину тут складають “актуальні” збірники матеріалів, які документально віддзеркалюють події німецько-радянської війни. Вони умовно класифікуються на декілька груп.

Перша група – це документальні збірники комплексного характеру, які об’єднують матеріали у масштабах усієї України чи груп регіонів. Найціннішим із них є, безперечно, тритомник “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы”, в якому вміщено понад 1100 різноманітних документів [136–138]. Незважаючи на те, що менше 5% поданих тут матеріалів хоч якось торкаються становища неповнолітнього населення у воєнні роки, у цьому документальному збірнику можна віднайти чимало цінної інформації, яка стосується теми дослідження. У томі 7 збірника “КПСС в резолюциях и решениях съездов и Пленумов ЦК” виявлено фрагменти документів, які відображають партійну політику щодо неповнолітніх громадян у воєнні роки [139].

Документальний збірник “Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза” містить окремі сюжети, які відтінюють життя комсомольських і піонерських організацій у період війни [140].

Чимало цінної інформації різноманітного характеру знаходиться у повідомленнях Радінформбюро [141] та матеріалах Нюрнберзького судового процесу над головними воєнними злочинцями [142]. Звірства гітлерівців щодо дітей і підлітків знайшли своє часткове відображення у оперативних повідомленнях надзвичайної комісії зі встановлення злочинів нацистів на окупованій території [143] та в документальних матеріалах Київського процесу (На цьому судовому процесі у 1946 р. було розглянуто кримінальні справи 15-ти німецьких військовослужбовців, причетних до найтяжчих злочинів у період окупації України) [144].

Другу групу опублікованих документів становлять різного роду тематичні збірники. Чільне місце серед них належить збірнику “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні”, який побачив світ у 1963 р. і всебічно характеризує нацистський “новий порядок” [145]. Інформацію про злочинну політику нацистів на окупованих територіях, плани і наміри гітлерівців з реалізації людиноненависницької расової доктрини містять тематичні збірники “Преступные цели – преступные средства” [146], “СС в действии: Документы о преступлениях СС” [147], “Совершенно секретно! Только для командования” [148], “Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза” [149] та ін.

Цінну інформацію з теми виявлено також у документальних збірниках з питань історії культурного будівництва [150] та розвитку охорони здоров’я у воєнні роки [151]. Тут подибуємо фрагментарний матеріал про відновлення роботи дитячих установ і статистичні дані щодо медико-санітарних наслідків війни для юних громадян.

Протягом 1940–1970-х рр. вийшла низка документальних збірників, які підготовлені обласними архівами та місцевими владними структурами. Ці регіональні видання становлять третю групу опублікованих джерел [152–164]. На місцевому матеріалі в них відображено становище різних категорій населення в роки війни, зокрема й фрагментарно – представників наймолодшого покоління.

Названим вище документальним збірникам притаманні виразна тенденційність, чітка ідеологічна спрямованість супроводжуваних роз'яснень, жорстко організований відбір документального фактажу і вміщення його зі значними купюрами. Але, незважаючи на це, за умови критичного опрацювання документальних збірників радянських часів, їхні матеріали, безперечно, є досить цінними у вивченні проблеми.

Окрему групу опублікованих джерел становлять ті документальні збірники, які побачили світ у новітній період, містять серед інших і такі документи, які раніше були недоступними дослідникам. До особливо цінних варто віднести збірники документів, впорядковані В. Косиком [165] і В. Сергійчуком [166]. Заслуговує на увагу і збірник матеріалів про діяльність українських націоналістів у роки війни [167]. Їх добре репрезентує доволі об'ємний збірник, упорядкований Н. Маковською [168]. У документах названих видань можна віднайти чимало фактів, які певною мірою характеризують становище неповнолітніх українців у роки війни.

Значну частку джерельної бази дослідження вказаної теми становлять матеріали періодики воєнних років, які за умови їх вдумливого опрацювання надають досить цінну інформацію про становище дітей війни. Досить великий масив періодичних видань можна умовно поділити на дві групи. До першої віднесемо радянську центральну та місцеву пресу воєнних років. Зокрема, мова йде, про компартійні газети “Правда” (орган ЦК ВКП(б)), “Правда України”, “Советская Украина” (орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради і РНК УРСР), “Соціалістична Харківщина” (орган Харківського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих), “Зоря Полтавщини” (орган Полтавського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської Рад депутатів трудящих), “Ворошиловградська правда” (орган Ворошиловградського обласного і міського комітетів КП(б)У, обласної і міської ради народних депутатів трудящих) та ін.

Діяльність комсомольських і піонерських організацій віддзеркалює комсомольська періодика: газети “Сталинское племя”, “Комсомолец України” та “Молодь України” (органи Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ). Та найбільшу інформативну насиченість з теми мають матеріали піонерської преси: інформації про діяльність піонерських дружин і загонів, свідчення, спогади про життя дітей за окупації, їх участь у антинацистській боротьбі та інших патріотичних рухах, уривки з учнівських творів. Про це переконливо засвідчує перегляд доступних номерів піонерських видань: “На зміну”, “Юный пионер”, “Зірка”, “Юный ленинец” (органи Центрального і Київського комітетів ЦК ЛКСМУ).

Незважаючи на вражаючу заідеологізованість, значний елемент міфотворчості, означені вище періодичні видання за умови критичного аналізу значною мірою допомагають у накопиченні фактів для вивчення проблеми становища дітей війни. Позаяк вони синхронно, по “свіжих слідах” відображають історичні події та персоналії.

Другу групу періодики становить преса, що виходила на окупованій території. Нами вибірково досліджено матеріали газет “Дзвін” (Біла Церква), “Українське життя” (Бориспіль), “Українське Полісся” (Чернігів), “Голос Полтавщини” (Полтава), “Педагогічний інформаційний бюлетень” (Полтава), “Золотоніський голос” (Золотоноша), “Миргородські вісті” (Миргород), “Дніпропетровська газета” (Дніпропетровськ), “Уманський голос” (Умань) та ін. У цих часописах вдалося знайти цінну інформацію про конкретні вияви окупаційної політики щодо неповнолітніх. Варто зазначити, що дана група періодики має ті ж самі вади, що й радянська преса, тому потребує критичного опрацювання.

Чільне місце у джерельній базі дослідження проблеми становища неповнолітніх займають спогади учасників подій воєнної доби. Як джерела особового походження вони, попри значний суб'єктивний струмінь, усе ж суттєво сприяють встановленню об'єктивної істини, допомагають персоніфікації подій. Доповнюють відомості про становище дітей м. Києва за окупації спогади

Д. Малакова [169]. Збірники “Пам’ять заради майбутнього” містить і цікаві спогади малолітніх жертв нацизму [170, 171]. Яскраві факти тяжких поневірянь вихованців одного з Харківських дитбудинків у період окупації подає у своїх спогадах А. Рева [172]. Через призму власних вражень прагне аналізувати події війни Ф. Пігідо-Правобережний [173]. Про мужність юних месників пишуть на сторінках своїх мемуарів партизанський командир П.П. Вершигора, [174], колишній партизан Г.М. Гончар [175] та ін. Нещодавно співробітники відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України видали цінний збірник, який містить спогади та листи колишніх “остарбайтерів”, зокрема й неповнолітніх (на час подій воєнної доби) [176].

Для створення потрібної фактографічної бази дослідження велику цінність мають матеріали “усної історії”. Розробивши авторський опитувальник, ми провели, зокрема, анкетування колишніх малолітніх “остарбайтерів” і вихованців дитбудинків воєнної пори. Цінні емпіричні дані вдалося акумулювати й завдяки інтерв’юванню інших категорій неповнолітніх учасників подій війни. Ці матеріали відклалися в Держархіві Черкаської області [177, 178] та в особистому архіві авторів.

Оцінюючи стан джерельної бази проблеми становища неповнолітніх українців воєнної доби, варто визнати її достатнє документальне та наративне забезпечення. Великий масив матеріалів центральних та обласних архівів, документальних збірників, органічно доповнених публікаціями у періодичних виданнях воєнного часу, наративними джерелами та даними соціологічних досліджень, відкриває перспективу всебічного вивчення життя неповнолітніх громадян у воєнні роки. Ця джерельна інформація групується за типами, різновидами, походженням та тематичним спрямуванням і, незважаючи на труднощі виявлення й опрацювання, є достатньо репрезентативною для досягнення пошукової мети та реалізації дослідницьких завдань. У подальшому видається доцільним проведення джерелознавчого аналізу з означеної проблеми у ширшому територіальному континуумі та його диверсифікації на основі звернення до архівних документів спецслужб.

Література

1. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.
2. Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук. – Черкаси, 2007. – 20 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. Р–2. – Оп. 7. – Спр. 1547.
4. Там само. – Ф. Р–2. – Оп. 7. – Спр. 1519.
5. Там само. – Ф. Р–2. – Оп. 7. – Спр. 360.
6. Там само. – Ф. Р–582. – Оп. 10. – Спр. 8.
7. Там само. – Ф. Р–582. – Оп. 10. – Спр. 15.
8. Там само. – Ф. Р–582. – Оп. 10. – Спр. 57.
9. Там само. – Ф. Р–582. – Оп. 11. – Спр. 8.
10. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 5.
11. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 26.
12. Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 73.
13. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 604.
14. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3984.
15. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3939.
16. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3620.
17. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3621.
18. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 605.
19. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665.
20. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666.
21. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3615.
22. Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3616.
23. Там само. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 8.
24. Там само. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 36.
25. Там само. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 39.
26. Там само. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 83.
27. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 15.
28. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 148.
29. Там само. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 151.
30. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 32.

31. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 229.
32. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 230.
33. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 236.
34. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 238.
35. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 240.
36. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 12.
37. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 85.
38. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 108.
39. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 171.
40. Там само. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 100.
41. Там само. – Ф. 261. – Оп. 1. – Спр. 4.
42. Там само. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 14.
43. Там само. – Ф. 5111. – Оп. 1. – Спр. 1079.
44. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 102.
45. Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 70.
46. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 203.
47. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 3.
48. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 378.
49. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 324.
50. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 306.
51. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 328.
52. Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 274.
53. Державний архів служби безпеки України. – Ф. 9. – Спр. 78.
54. Там само. – Ф. 9. – Спр. 627.
55. Там само. – Ф. 9. – Спр. 628.
56. Державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 116.
57. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 126.
58. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 127.
59. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 141.
60. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 158.
61. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 177.
62. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 224.
63. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 228.
64. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 229.
65. Там само. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 244.
66. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 67.
67. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 75.
68. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 76.
69. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 85.
70. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 95.
71. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 97.
72. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 107.
73. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 109.
74. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 124.
75. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 142.
76. Там само. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 157.
77. Державний архів Київської області. – Ф. Р-2356. – Оп. 1. – Спр. 29.
78. Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 209^a.
79. Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 5. – Спр. 7.
80. Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 64.
81. Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 2. – Спр. 35.
82. Там само. – Ф. Р-2198. – Оп. 1. – Спр. 70.
83. Там само. – Ф. Р-2360. – Оп. 10. – Спр. 6.
84. Там само. – Ф. Р-2360. – Оп. 10. – Спр. 16.
85. Там само. – Ф. Р-2360. – Оп. 4. – Спр. 441.
86. Там само. – Ф. Р-2362. – Оп. 6. – Спр. 44.
87. Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 32.
88. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 12.
89. Там само. – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 27.
90. Там само. – Ф. Р-4685. – Оп. 1. – Спр. 1.
91. Там само. – Ф. Р-4683. – Оп. 1. – Спр. 4.
92. Там само. – Ф. Р-4677. – Оп. 1. – Спр. 7.

93. Там само. – Ф. Р-4682. – Оп. 1. – Спр. 13.
94. Там само. – Ф. Р-3858. – Оп. 2. – Спр. 333.
95. Там само. – Ф. Р-4190. – Оп. 1. – Спр. 19.
96. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-2280. – Оп. 1. – Спр. 3.
97. Там само. – Ф. Р-2280. – Оп. 1. – Спр. 4.
98. Там само. – Ф. Р-2427. – Оп. 1. – Спр. 182.
99. Там само. – Ф. Р-2427. – Оп. 1. – Спр. 238.
100. Там само. – Ф. Р-2480. – Оп. 1. – Спр. 479.
101. Там само. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 79.
102. Там само. – Ф. П-19. – Оп. 1. – Спр. 226.
103. Там само. – Ф. П-19. – Оп. 8. – Спр. 1.
104. Там само. – Ф. П-19. – Оп. 8. – Спр. 19.
105. Там само. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 289.
106. Там само. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 284.
107. Там само. – Ф. Р-5163. – Оп. 1. – Спр. 2.
108. Державний архів Полтавської області. – Ф. 2684. – Оп. 1. – Спр. 1.
109. Там само. – Ф. Р-2298. – Оп. 1. – Спр. 4.
110. Там само. – Ф. Р-2298. – Оп. 1. – Спр. 5.
111. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 11.
112. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 14.
113. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 18.
114. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 26.
115. Там само. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 76.
116. Там само. – Ф. П-105. – Оп. 1. – Спр. 129.
117. Там само. – Ф. П-105. – Оп. 1. – Спр. 135.
118. Там само. – Ф. П-82. – Оп. 1. – Спр. 5.
119. Там само. – Ф. П-82. – Оп. 2. – Спр. 2.
120. Там само. – Ф. П-82. – Оп. 2. – Спр. 92.
121. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 1.
122. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 2.
123. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 6.
124. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 8.
125. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 29.
126. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 144.
127. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 162.
128. Там само. – Ф. Р-4313. – Оп. 6. – Спр. 1.
129. Там само. – Ф. Р-4468. – Оп. 6. – Спр. 1.
130. Там само. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
131. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 3.
132. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 4.
133. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 5.
134. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 7.
135. Там само. – Ф. Р-800. – Оп. 1. – Спр. 6.
136. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. – В 3 т. – К., 1985. – Т. 1. – 518 с.
137. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. – В 3 т. – К., 1985. – Т. 2. – 510 с.
138. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. – В 3 т. – К., 1985. – Т. 3. – 510 с.
139. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1938–1945 гг.). – Москва, 1985. – Т. 7. – 574 с.
140. Огненные годы. Молодёжь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 годов: Сб. документов. – Москва, 1965. – 527 с.
141. Сообщения Советского информбюро: июнь–декабрь 1941. – Москва, 1944. – 456 с.
142. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов. – В 7 т. – Москва, 1961. – Т. 7. – 760 с.
143. Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. – Москва, 1945. – Вып. 2. – 392 с.
144. Київський процес: Документи і матеріали. – К., 1995. – 208 с.
145. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів і матеріалів. – К., 1963.
146. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.). – К., 1968. – 383 с.
147. СС в действии: Документы о преступлениях СС. – Москва, 1968. – 624 с.

148. “Совершенно секретно! Только для командования!”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – Москва, 1967. – 752 с.
149. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – Москва, 1987. – 302 с.
150. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1950): Зб. документів і матеріалів. – К., 1989. – 574 с.
151. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. документов и материалов. – Москва, 1977. – 575 с.
152. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1962. – 362 с.
153. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов. – Донецк, 1980. – 311 с.
154. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов. – Запорожье, 1959. – 363 с.
155. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. документів і матеріалів. – К.; Харків, 1944. – 54 с.
156. Київщина о годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Сб. документов. – К., 1963. – 736 с.
157. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Зб. документів і матеріалів. – Дніпропетровськ, 1965. – 305 с.
158. Луганщина в годы Великой Отечественной войны: Сб. документов и материалов. – Донецк, 1969.
159. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): Зб. документів. – Полтава, 1947. – 80 с.
160. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: Зб. документів і матеріалів. – К., 1977. – 273 с.
161. Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов. – Харьков, 1963. – 459 с.;
162. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сб. документов и материалов. – Харьков, 1965. – 428 с.
163. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Зб. документів і матеріалів. – Черкаси, 2000. – 208 с.
164. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945): Сб. документов и материалов. – К., 1978. – 419 с.
165. Україна в другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – В 4 т. – Львів, 1999. – Т. 3. – 384 с.
166. Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 494 с.
167. На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів. – К., 1993. – 540 с.
168. Архіви окупації 1941–1944: історична література / Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – Т. 1.
169. Малаков Д. Оті 2 роки. У Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.
170. Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001. – 564 с.
171. Пам'ять заради майбутнього. Про діяльність Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2005. – Кн. 2. – 763 с.
172. Рева А. Трагедия в Сокольниках. – Харьков, 2002. – 72 с.
173. Пігідо-Правобрежний Ф. “Велика Вітчизняна війна”. – Вінніпег, 1954. – 230 с.
174. Вершигора П.П. Люди с чистой совестью. – К., 1974. – 742 с.
175. Гончар Г.М. Заграви над Тясмином. – К., 1978. – 216 с.
176. “То була неволя...”: Спогади і листи оstarбайтерів / Т.В. Пастушенко, О.І. Шевченко. – К., 2006. – 252 с.
177. ДАЧО. – Ф. Р–5549. – Оп. 6. – Спр. 73.
178. Там само. – Ф. Р–5549. – Оп. 6. – Спр. 74.

Аннотация. Голиш Г.М., Голиш Л.Г. Положение несовершеннолетних украинцев в период войны СССР с Германией 1941–1945 гг.: источниковедческий аспект исследования проблемы. Статья посвящена анализу источниковой базы проблемы положения детей и подростков Украины военного периода. Дана характеристика источников разных типов, видов и происхождения, оценена их репрезентативность.

Ключевые слова: источниковедческий аспект исследования, типы, виды, происхождение источников, несовершеннолетние украинцы, Вторая мировая война

Summary. Golysh G.M., Golysh L.G. The State of Under-aged Ukrainians in the Period of USSR War against Germany in 1941–1945: Source Oriented Aspect of the Problem. The article is dedicated to the analysis of the source base of the problem, connected with the state of Ukrainian children and teenagers

after the war. Sources of different types, kinds and origin are characterized, the evaluation of their representativeness is given.

Key words: *source oriented aspect of research, types, kinds, origin of sources, under-aged Ukrainians, the Second World War*

*Надійшла до редакції 27.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 930/1(477)+930(475)

В.П. Тельвак, В.В. Тельвак

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ГРУШЕВСЬКІАНА: СПРОБА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПОРІВНЯННЯ

Стаття присвячена аналізу польської та російської грушевськознавчої літератури 90-х років XX – початку XXI ст. Виявлено головні оціночні тенденції при інтерпретації творчого доробку вченого. Відзначено вплив суспільно-політичної ситуації в східноєвропейському регіоні на протікання історіографічних дискусій.

Ключові слова: *польська і російська історіографія, Грушевськiana, ідеологічна толерантність*

Теза про знаковість постаті Михайла Грушевського для української науки та культури стала загальновизнаною в сучасній славистиці. Дослідники слушно відзначають, що масштабність діяльності видатного діяча, його впливовість на розвиток вітчизняного інтелектуального та суспільно-політичного життя, перетворили ім'я вченого на символ українства кінця XIX – першої третини XX ст. У такій іпостасі постать М. Грушевського у першу чергу сприймали поза українським середовищем, тісно пов'язуючи здобутки та проблеми українського життя з особистістю одного з найяскравіших його лідерів. Грушевськознавці зауважили цю цікаву проблему і на сьогодні маємо низку студій, в яких досліджено процес символізації постаті автора "Історії України-Руси", особливості сприйняття різноманітних галузей українського життя крізь призму його особи. Утім, практично всі ці дослідження стосуються періоду кінця XIX – початку XX ст., тобто часу активної діяльності самого М. Грушевського, і не простежують розвиток проблеми в інші хронологічні періоди. Натомість, навіть побіжне звернення до історіографічної літератури дозволяє ствердити, що й надалі проблеми українського життя першої третини минулого століття тісно пов'язуються з постаттю М. Грушевського. Особливо цікаво видається такий зв'язок простежити в сучасній історичній літературі наших сусідів – поляків і росіян, оскільки їхня інтерпретація спадщини видатного українця в усі часи була емоційною та неоднозначною, залежала від загального стану міжнаціональних стосунків. А повна відсутність праць на цю тему лише збільшує актуальність її висвітлення. Говорячи про сучасну історіографію, ми маємо на увазі літературу, створену після здобуття Україною незалежності, адже тоді розпочався повноцінний міжнаціональний діалог, що враховував нові геополітичні реалії.

Після здобуття Україною державної незалежності в середовищі польських науковців значно зросло зацікавлення українською історією та культурою і, відповідно, постаттю її найвидатнішого представника. Особливо популярним об'єктом різноманітних за жанром і характером студій польських дослідників у наш час стала Східна Галичина та її столиця Львів XIX – першої третини XX ст. Зрозуміло, що при розгляді західноукраїнської тематики неможливо оминати українську проблему та постать одного чи не найбільш дієвого у той час культурного та суспільно-політичного діяча М. Грушевського.

Певну уяву про зростаюче зацікавлення у польському суспільстві культурою та історією їхніх східних сусідів може дати проведена у вересні–жовтні 2000 р. у Національній бібліотеці в Варшаві велика виставка польської літератури про Україну [1]. Таке значне пожвавлення інтересу було спричинено, передусім, бурхливим обговоренням і переосмисленням польсько-українських стосунків. Виразом зацікавлення стали як спеціальні, присвячені життю та творчості М. Грушевського конференції [2; 3, 477, 478], так і численні українсько-польські наукові форуми, спільні видавничі та дослідницькі проекти [4]. Метою цих заходів був пошук міжнаціонального